

Bodor Péter

Metaforák, diszkurzus és pszichológia¹

„...ami legalábbis a pszichológusokat illeti, metaforáikról bizonytalannal felismerjük őket.”
(Bruner és Feldman 1990: 237)

A pszichológia hibrid tudomány. Már hivatalos alapító atyja, Wundt is egyszerre tekintette kísérleti módszerekkel megismerhető tárgynak, és a társadalomtudományokban megszokott összehasonlító és értelmező tevékenység területének. A pszichológia Wundt óta a gyakorlatok és a tudás egyre terebélyesedő konglomerátumává vált, ám ez a kettősség továbbra is jellemzi: azóta is a biológia és a különféle társadalomtudományok metszéspontján helyezkedik el. A pszichológia társadalomtudományos orientációjának egy viszonylag újabb keletű kifejtését képviselik azok a kutatók, akik megközelítési módjuknak a „diszkurzív pszichológia” elnevezést adták. E vállalkozásban kiemelt szerepet játszik a diszkurzus fogalma, mint az emberi magatartás elemzésére javasolt alapvető metafora. A helyzet nagyon hasonló ahhoz, ahogy a különféle modellek megalkotása és ellenőrzése során a kognitív pszichológiában az információfeldolgozás fogalmát használják: a lelki működést ilyenkor az információfeldolgozás terminusaiban – információfelvétel, -átalakítás, -raktározás, -felhasználás – gondoljuk el. A diszkurzív pszichológia a szociális konstruktivizmus egyik pszichológiai változatát jelenti (Bodor 2002a). A diszkurzív pszichológia ily módon tehát annak a szociális konstruktivizmusnak egyik megvalósulási módja, mely a pszichológia lehetséges magyarázó sémái közül a naturalista, azaz biológiai szemlélet ellensúlyának tekinthető.

Az ember kíváncsisága, jelesül saját magára és a társadalomra irányuló kíváncsisága számos belátható és beláthatatlan következménnyel jár. E kíváncsiság egyik újra és újra visszatérő, ugyanakkor figyelemre méltó következménye annak a stratégiának a mozgósítása, amikor a megértés, illetve a modellalkotás céljából különféle analógiákhoz vagy metaforákhoz fordulunk. Ez az eljárás nem ismeri a diszciplínák közti határvonalakat, éppúgy megtalálható a szociológiában és a pszichológiában, mint a fizikában vagy a biológiában. Akár felfedezésről van szó, akár egy elképzelés alátámasztásáról – a tudás és a gyakorlatok távolabbi és ismer-

¹ A dolgozat elkészítésének időszakában a szerző a Széchenyi István Ösztöndíj támogatásában részesült.

tebbnek tartott területéről származó analógiák, illetve metaforák használata egyszerre látszik nélkülözhetetlennek és elkerülhetetlennek.²

Közismert például, hogy a szociológia egyik első és igen alapvető metaforája a környezethez alkalmazkodó organizmus biológiában artikulált fogalma volt, és talán mindmáig maradt. Így volt ez már a múltba vesző „amatőr” Spencernél, aki szociológiája kialakításához bőven merített kora biológiai fogalmaiból. Majd mások mellett a „professzionális” szociológus Durkheimnél is folytatódott ez a szemlélet, jóllehet Spencernél kevésbé ártatlan módon, vagy ha tetszik, több ambivalenciával terhelt. E tekintetben megidézhető például a társadalmi kohézió jellemzésére kialakított „szolidaritás” két fajtája: a „mechanikus”-sal szembeállított „organikus szolidaritás” koncepciója (e fogalmak szociológiatörténeti elemzéséhez lásd Némedi 1996: 56–68). A biológiai metaforák szociológiai alkalmazásának alapos és fontos szociológiatörténeti elemzését Pál munkáiban olvashatjuk (pl. 2004). Amint arra Pál is utal, érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy az ember, illetve a társadalomban élő ember megértése és a biológiai tudás közti kölcsönhatások nem tekinthetők egyirányú folyamatnak. Azaz, nemcsak az emberre és a társadalomra irányuló kíváncsiság fordul biológiai analógiákhoz és fogalmakhoz, hanem fordítva, a biológiai megfontolások is kölcsönöznek a társadalomban, közösségben élő emberre vonatkozó hétköznapi, illetve tudományos elgondolásokból. Kiindulásként talán nem érdektelen megemlíteni egy példát az analógiák és metaforák ilyen fordított irányú használatára, arra tehát, amikor az emberre, illetve az emberi tevékenységre és az emberi társas világra vonatkozó elképzelések termékenyítik meg a biológiai gondolkodást, s válnak a biológiai modellépítés alapjává.

Az alábbiakban előbb bemutatok néhány példát arra, hogy a pszichológiát övező tudományok, így a biológia és néhány társadalomtudomány milyen metaforákat használnak. Ezt követően érintem a pszichológiai metaforák témáját, majd a diszkurzus és a pszichológia összekapcsolódásának néhány módját tárgyalom. Végül közelebbről is szemügyre veszem ezek egyikét, a diszkurzív pszichológiát, különösen pedig annak loughborough-i változatát.

Darwin metaforái

Az elmúlt másfél évszázad egyik legnagyobb jelentőségű teoretikus konstrukciója a biológiában az evolúciós elmélet.³ Ennek eredeti, Darwin által kialakított formája tekinthető két társadalmi eredetű metaforát kiaknázó modell egyesítésének (vö. Harré, Clarke és De Carlo 1985: 43–44). Különböző biológiai jelenségek és folyamatok elemzése és magyarázata céljából Darwin egyrészt a család, másrészt a (mezőgazdasági tevékenységként művelt) tenyésztés metaforáit alkalmazta, s e két metafora összehangolása képezi evolúciós elmélete gerincét.⁴ Darwin egyik legfontosabb – *A fajok eredetében* ([1859] 2000) olvasható – okfejtése rekonstruálható oly módon, hogy abban egy társadalmi intézmény, nevezetesen a család,

2 A metafora fogalmának közelebbi elemzéséhez lásd például Max Black *A metafora* (1990) című írását.

3 A másik elképzelés Claude Bernard nevéhez köthető, akit ma már ritkán emlegetnek. Bernard az állandó változásban lévő külső feltételei közt élő egyedi organizmus szervei és szervrendszerei működését a belső környezet – *milieu intérieur* – állandó szinten tartásának funkcionális rendszerében ragadta meg – máig tartó relevanciával.

4 Világossá szeretném tenni, hogy a család és a tenyésztés metaforái alapvető szerepet játszottak az evolúciós elméletben, ugyanakkor Darwin evolúcióról adott elemzése sokkal árnyaltabb, mint azt az alábbi bemutatás láttatja, és számos további tényezőt is feltüntet az evolúció tekintetében.

mint rokonsági viszonyok szövedéke fogalmát használta fel „analitikus metaforaként” a természetben lévő élők jobb megértéséhez. Ismert javaslata szerint tekintsünk az élőkre – minden élőre – úgy, mintha azok mind egymás rokonai volnának. Amikor például az élők közti viszonyok pontos megragadásának nehézségeit tárgyalja, így érvel:

Mint hogy még a családfa segítségével is nehéz kimutatni egy ősi nemesi család számos hozzá tartozója között a pontos vérrokonságot, a szóban forgó segédeszköz nélkül meg egyenesen lehetetlen, megérthetjük azokat a nehézségeket, amelyekkel a természetkutatók akkor találkoznak, amikor ábra nélkül próbálják leírni az egyes nagy természetes osztályok élő és kihalt tagjai között észlelhető különféle rokonsági viszonyokat (Darwin [1859] 2000: 383).

Ezzel a lépéssel Darwinnak sikerült az összes élőket egyetlen nagy család részévé tennie, egyetlen kategóriába egyesítenie. Ez utóbbi javaslat még önmagában nem lett volna újdonság, akár Arisztotelész rendszertanával, akár a létezők láncolatának legalább a római bölcselőig visszavezethető eszméjével, akár a Teremtés könyvével összhangban van. Ám javaslata nem csupán egyetlen kategóriába egyesíti az élőket, hanem ugyanakkor egyetlen rokonsági rendszer részévé is teszi őket. Darwin elképzelése egyfajta struktúrát kölcsönöz az élővilágnak, s ennyiben az élőlények közt lévő relációk, viszonyok tekintetében is fontos belátáshoz segít. Ha ugyanis így módon tekintünk az élők birodalmára, és álláspontom szerint ez a darwini evolúciós teória egyik igazi leleménye, akkor az egyes élőlények és a belőlük képezhető csoportok, jelesül a fajok közti viszonyok, a család egyes tagjai közt fellelhető viszonyokhoz válnak hasonlókká. Más szóval: Darwin e metaforikus javaslata szerint az összes élőlényt olyasféle kapcsolatok fűzik össze, mint amilyenek a rokonok egymáshoz képest tekintendő rokonsági, leszármazási viszonyai, beleértve az örökletes tulajdonságokat is. Ez rendkívül fontos előrelépés volt az élőkre irányuló gondolkodásban, minthogy az addigi különféle *ad hoc* szempontok alapján szerveződő, tehát viszonylag önkényes rendből a javaslat egy egységes szempont alapján elrendezhető, s történettel rendelkező területet képzett. Természetesen nem a semmiből, s nem is csupán Darwin elméjéből pattant ez a felfogás elő. E rend Linné felfogásában még a teremtést követte, és statikus volt, Buffon-nál már történeti idővel rendelkezett, s Cuvier-nél, aki paleontológusként számos kihalt faj maradványait elemezte, változásokat is elszenvedett – jóllehet e változásokat Cuvier még katasztrófák és újratekermések sorozataként fogta fel (Jacob 1974).

Térjünk azonban vissza Darwinhoz. Darwinnak a fentebb kibontott, azaz a családanalógiával kombinált másik alapvető fontosságú okfejtése az emberi tevékenység egy típusához kötődő metafora, mely a természetes szelekció felfogását ihlette. „Valóban *szelektál* a Természet – nagy T-vel, ahogy azt Darwin jellemző módon írta volt?” – kérdezhetjük Learyvel (1990b: 10). Természetesen nem. E másik metafora tehát, mely a tenyésztésen, a nemesítésen, illetve a mesterséges kiválasztáson alapul, egy olyan mechanizmusra utal, mely a változatos tulajdonságokkal rendelkező élőlényekből kiindulva az egymást követő generációk során létrehozza, megteremti, megtermeli, azaz produkálja a szelektáló mezőgazda céljai tekintetében megfelelő tulajdonságokkal rendelkező élőlényeket. Ezért ha ezt a folyamatot a természeti világban zajló eseményekre terjesztjük ki, egy „produktív” metaforát alkalmazunk. Mint Darwin írja, azonos „elvek” működését tételezhetjük fel a mesterséges és a természetes kiválasztás tekintetében:

Nincs semmi okunk abban kételkedni, hogy a házasítás viszonyai között oly hatékonyak bizonyult elvek a természetben is működhetnek. Abban, hogy a létért folyó szüntelen küzdelemben

az életrevalóbb egyedek képesek túlélni, a kiválasztás roppant nagy hatású, állandóan működő formáját ismerjük fel (Darwin [1859] 2000: 413).

Ez a metaforikus gondolati lépés tehát egy olyan mechanizmus feltételezését tette lehetővé, ugyanakkor plauzibilissé, melyet az élők közt fellelhető különféle változatokból kiindulva saját környezetükhöz alkalmazkodott élőlények, s csoportjaik, a fajok kialakulásáért lehetett felelőssé tenni. Ha feltételezzük az élőlények változatosságát, az egész konstrukció működéséhez már csupán arra van szükség, hogy a tenyésztésben a mezőgazda által játszott szerepet valami más, valamiféle természetes folyamat váltsa fel. Ez a legalkalmasabb túlélésének Malthus által részletezett, s társadalmi metaforákat ugyancsak nem nélkülöző elképzeléséből fakadt. A természetes szelekció machinátorává, illetve mechanizmusává ily módon a környezethez történő alkalmazkodás, a harc a túlélésért, és az ennek eredményét realizáló differenciális szaporodás lett. E mechanizmus működése aztán – s ebben rejlik a darwini elképzelés másik legfontosabb belátása – különféle, a környezetükhöz célszerűen alkalmazkodott változatok és fajok megjelenését volt képes megmagyarázni, mégpedig anélkül, hogy e célszerűség előzetesen bárhol is adott lenne. E változatok egy része azután – legalábbis bizonyos mércék szerint – egyre differenciáltabb és komplexebb lett, de ez a kérdés már részben elvezet az evolúció darwini felfogásától (vö. Kampis 2000: xvi).

Összefoglalóan: az igazán igéző evolúciós gondolat az élőlények, mint család „analitikus” metaforája, valamint az élőlények – időben zajló, s célszerű – alakulását biztosító tenyésztés „produktív” metaforája együttes működtetéséből áll össze. Mindez egy olyan folyamatot valószínűsít, mely egymással rokonságban álló, s környezetükhöz célszerűen alkalmazkodott lényeket képes létrehozni anélkül, hogy a folyamat során bármiféle célszerűség tervét, illetve célszerűsége törekvő ágenszt kellene feltételeznünk. A gazda, a teremtő kiiktatásra került az élők történetéből. Az élővilág, így az ember is, magára maradt.

Miként más fontos belátások, az evolúciós gondolat is inflálódhat, amennyiben bármiféle korlát nélkül mindenre alkalmazzák. Napjainkban olykor egyfajta mágikus kijelentésnek, ráolvasásnak bizonyul, és pusztá jelszóként a tudományosság varázsigejévé válik az evolúcióra, illetve a pszichológiában az evolúciós pszichológiára történő hivatkozás. Ez a gyakorlat kimondottan nehézé teszi a valódi tudományos belátást jelentő evolúciós okfejtés és a teremtő, az Isten nevét pusztán az evolúció terminusával helyettesítő divatos tudományosságok közti különbségtevést. Tulajdonképpen ezt a veszélyt észlelte az evolúciós gondolat ellenségének korántsem nevezhető Popper is, amikor azt állította, hogy az evolúciós magyarázat nem cáfolható, s ily módon nem tudományos elmélet, hanem „metafizikai kutatási program” (Popper 1992: 172). Mint fogalmaz, a darwini evolúciós elmélet

volt az első meggyőző nemteista adaptációelmélet; és a teizmus rosszabb volt, mint a kudarc beismerése, minthogy azt a benyomást keltette, hogy vele elérkeztünk a végső magyarázathoz. Amennyire most a darwinizmus ugyanezt a benyomást kelti, nem sokkal jobb, mint az adaptáció teista elmélete; ezért fontos megmutatni, hogy a darwinizmus nem tudományos elmélet, hanem metafizikai. De mint metafizikai kutatási program, igen értékes a tudomány számára, különösen, ha elismerik, hogy kritizálható és fejleszthető (Popper 1992: 172).

Szemben tehát a tegnapi szociobiológia, vagy a ma oly trendi evolúciós pszichológia egyes képviselői sugallatával, nem arról van tehát szó, hogy a biológiai fogalmak, a biológiai gondolkodás és okoskodás eredendően elsődlegesebb, tudományosabb, egyszóval felsőbbrendű

lenne, mint a humán, illetve társadalomtudományi elgondolások. Ugyancsak kevés jel mutat arra, hogy a pszichológiában elterjedt naturalista, biologizáló emberértelmezés belátható időn belül fokozatosan a társadalomtudományi okoskodás kiküszöböléséhez vezetne. Ennek megítélésem szerint alapvető fogalmi okai vannak, s az ember, mint önmagát meghatározó és önmagát irányító, ugyanakkor morális rendben tevékenykedő lény koncepciójához kötődnek, miként arra például Winch (1988) klasszikus munkájában rámutatott (lásd még Bodor és Kiss 1991). Könnyen előfordulhat továbbá, és én ezt az álláspontot vallom, hogy amit egyes nyelvfilozófusok, például az imént említett Winch, konceptuális kérdésként tárgyal, Popper terminológiáját kölcsönvéve esetleg a „tudomány számára” értékes „metafizikai kutatási programként” is megfogalmazható és képviselhető.

Társadalomtudományi metaforák

Geertz (2001) egy eredetileg 1983-ban megjelent, *Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása* című írásában a különféle társadalomtudományokban alkalmazott analógiás, illetve metaforikus elképzelések több típusát különíti el, illetve mutatja be viszonylag spontán „ecsetvonásokkal”. Kiindulásként megállapítja, hogy a társadalomtudósok közül sokan egy lényegében „írásmagyarázó”, illetve „interpretáló” megközelítést követnek. Az általuk használt metaforák tekintetében ez azzal jár, hogy:

A társadalomtudományok... – legalábbis azok, amelyek felhagytak azzal a gyakorlattal, hogy leegyszerűsítő módon gondolkozzanak önmagukról és céljaikról – az analógiákat... nem a fizikai műveletek köréből, hanem egyre inkább a kulturális megjelenítés eszközei közül veszik; a színházból, a festészetből, a nyelvtanból, az irodalomból, a jogból és a színjátszásból (Geertz 2001: 308).

Ezen analógiák három csoportját különíti el és tárgyalja valamelyest behatóbban Geertz: a játék-, a dráma- és a szöveganalógiát. Nem érdektelen, hogy ezek mindegyikét a humán tudományok művelőinek különböző területeivel hozza kapcsolatba. A játékanalógia esetében a szabályok követése, a különféle stratégiák megvalósítása jelentik a központi fogalmakat. A társadalom, illetve a társadalmi élet különféle aspektusai e felfogás keretei közt játékok sorozataként értelmezhetők. A játékokat közösen elfogadott szabályok, célok, illetve konvenciók irányítják, melyek megszabják és összehangolják a résztvevők különféle eljárásait, lépéseit és stratégiáit. E megközelítésre elsősorban Goffman munkáit említi példának. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Geertz némileg nagyvonalúan Garfinkelt ugyancsak a játékanalógia hívének állítja be (uo. 312), aki pedig Ágnes, egy fiúként felnevekedett, majd később nőként tovább élő személy esetének elemzése alapján felhívta a figyelmet a goffmani benyomáskeltés (impression management) fogalmának korlátaira, illetve a játékanalógia túlfeszítésének buktatóira:

Ha elsoroljuk az Ágnes által használt eszközöket, és ha „racionalizációit” olybá vesszük, hogy azok a benyomáskeltésre irányultak, és ennyiben hagyjuk a dolgot, miként az ember Goffman klinikai elképzelését felhasználva ezt megteheti, akkor megszerpítjük azokat a jelenségeket, melyekre Ágnes esete a figyelmet felhívja. Mindennapi ügyletei során tanúsított magatartásában ugyanis Ágnesnek annak ellenére is választania kellett az alternatív cselekvéssorok közül, hogy az elérendő cél a cselekvés megkezdését megelőzően – ami által tehát bizonyos célokat végül

is elért – leggyakrabban nem volt világos a számára. A cselekvés megkezdése előtt, illetve attól függetlenül, arra sem volt semmiféle biztosítéka, hogy döntése milyen következményeket von majd maga után. Azt megelőzően, hogy döntését meg kellett hoznia, nem voltak világos szabályok sem, melyekre döntése bölcsességét alapozhatta volna (Garfinkel [1967] 1984: 184).

A második, a drámaanalógia tekintetében egyrészt Burke dramatizmusát, másrészt Turner rituális drámaelméletét eleveníti fel Geertz. Burke a cselekvést kontextusában, s következményekkel járó aktivitásként, mint egyfajta drámát elemzi. A kulturális, illetve narratív pszichológia egyik prominens képviselője, Jerome Bruner szívesen idézi meg ezt az elképzelést:

A jól formált történetek, miként azt Burke megállapította, a Cselekvő, a Cselekvés, a Cél, a Körülmények és az Eszköz pentádjából – továbbá a Zavarból állnak. A Zavar abból áll, hogy a pentád öt eleme közül bármely kettő nincs egyensúlyban egymással... (Bruner 1990: 50).

Harmadikként Geertz a szöveganalógiát emeli ki, mely talán a leginkább elterjedt, s igen sokféle társadalomtudományi törekvésben fellelhető. Mint fogalmaz: „A szöveganalógia, mely az utóbbi időben vált közkedvelté a társadalomtudósok körében, bizonyos szempontból a társadalomelmélet jelenkori átalakulásának legátfogóbb, legmerészebb, és egyben legfejlettebb eleme is.” (uo. 317) Valójában a társadalmat és a társadalmi folyamatokat jelrendszereknek, illetve azok használatának tekintő felfogások a legtöbb esetben – kimondva vagy kimondatlanul – a szöveganalógiát használják, Levi-Strausstól Lottmanig, vagy a pszichológiában Vigotszkijtől Valsinerig. Megjegyzendő, hogy Geertz további társadalomtudományi analógiákat is megemlít, így a beszédaktus-elméletet és a „diszkurzusmodelleket”, mely utóbbiakat Habermashoz és Foucault-hoz kapcsolja.

Természetesen, mint Geertz is kiemelte, jelentős átfedések vannak a játék-, dráma-, illetve szöveganalógiák által inspirált felfogások közt, s ehhez hozzátehetjük, hogy az újabbban előtérbe került narratívum és a diszkurzus metaforáit kiaknázó törekvések közt is. Ez pregnánsan megnyilvánul abban, ahogy a szóban forgó analógiák és az általuk inspirált elemzések olykor egymást áthatják, illetve egymásba áttűnnek. Goffman például munkáiban legalább annyira használja a drámát, mint a játékot metaforikus forrásként, s *Az interakciós rend* című utolsó munkája (Goffman 1983), amit az Amerikai Szociológiai Társaság elnöki előadásaként már más olvasott fel helyette, a szemtől szembeni, szóban és testtel folytatott interakció – melyet persze diszkurzusnak is nevezhetünk – elemzési programját vázolta fel.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Geertz az interpretatív társadalomtudományi hozzáállás változataiként jellemzi e három analógia alapján bemutatott megközelítéseket. A játék-, dráma- és szöveganalógiák tehát mind jórészt interpretatív, illetve az azzal számos ponton kongruens társas konstrukcionista keretet mozgósítanak a megértés céljából. További közös jellemzője ezen analógiáknak illetve metaforáknak, hogy jellemző módon olyan emberi gyakorlatok, illetve azok produktumai jelentik a modellalkotás forrását, melyek elemzése hagyományosan a bölcsészek dolga.

Geertz helyzetjelentése több mint két évtizeddel ezelőtt íródott, és sok szempontból máig elgondolkodtató. Egy ponton azonban érdemes lenne kiegészíteni, illetve továbbgondolni. A szóban forgó analógiáknak van ugyanis egy további sajátosságuk, melyet Geertz nem reflektált. Ez pedig nem más, mint az, hogy valamilyen formában egytől egyig olyan emberi tevékenységekhez kötődnek, melyek eredetileg a beszélő és gesztikuláló emberhez, a szóban másokkal ügyleteket bonyolító, a nyelvhasználó emberhez kötődnek. Lehet ezt a vonást úgy

is jellemezni, mint a szóbeliség ismételt felfedezését, s a vonatkozó elemzési stratégiákat egy olyan trend részeként tekinteni, mely irányultságában nem más, mint a szóbeliség visszavétele (Bodor 1997c). A szóbeliség visszavétele történik itt abban az értelemben, hogy az elemzés alapját nem valamilyen fizikai tárgy, nem az írás-olvasás, s nem is az utóbbi számítógéppel vagy más elektronikus eszközzel közvetített gépesített változata jelenti, hanem az illékony beszéd, az itt és most lefolytatott szemtől szembeni interakció.

Miként fentebb már utaltam rá, az interpretatív, vagy éppenséggel szociális konstruktivista megközelítések sorába Geertz tanulmánya óta a játék, dráma és szöveg mellé egyre inkább felzárkózott az általa még csak érintőlegesen tárgyalt narratívum és diszkurzus is. Más szóval a pszichológiától a történelemtudományig újabban különféle megközelítések helyezik előtérbe a narratívumot és a diszkurzust, mint munkájukat megtermékenyítő analógiát. Az e metaforákon alapuló megközelítési módok talán még közvetlenebbül értelmezhetők a szóbeliség társadalomtudományi „felfedezésének”, még inkább előtérbe helyezik azt. „A társadalmi gondolkodás átalakulása”-nak ezen újabb keletű fejleményeihez kapcsolódik, hogy a pszichológiában is kialakult egy narratív és egy azzal közeli rokonságban, olykor átfedésben munkálkodó diszkurzív orientáció: a narratív pszichológia és a diszkurzív pszichológia (Bodor 1997a, b; László 2005; Kaposi 2006).

Pszichológiai metaforák

Eddig a pszichológia diszciplináris „szomszédságával”, így egy kiemelten fontos biológiai elképzelés, a darwini evolúciós elmélet kiinduló metaforáival, illetve a társadalomtudományi metaforák geertzi áttekintésével foglalkoztunk. Hosszú filozófiai múltja és rövid szaktudományos története során a pszichológiai okfejtésekben is különféle analógiákat, illetve metaforákat alkalmaztak abból a célból, hogy az emberi lélek összetevőit, működését és alakulását minél jobban megértsék. A pszichológia története során bevetett metaforák egyfajta panorámáját kínálja például a *Metaforák a pszichológia történetében* című kötet (Leary 1990a). Az ebben olvasható tanulmányok a pszichológia különböző tematikus területein egykor és ma használatos metaforákat mutatják be, illetve elemzik: a neuropszichológiától a szociálpszichológiáig, a kogníciótól a különféle mentális problémákig. Az emlékezés metaforáinak igen gazdag pszichológiatörténeti bemutatása és elemzése olvasható Draaisma (2002) magyarul is megjelent munkájában. Mint a kötet tanúsítja, az emlékezés megértésére bevezetett metaforikus modellek a legtöbbször ember által alkotott tárgyakon alapulnak. E tárgyak pedig eredetileg jobbra valamiféle nyomok, írott, esetleg képi, illetve hangzó jelek hordozására, közvetítésére és alakítására szolgálnak. Számos ember alkotta tárgy felvetődött metaforikus forrásként abból a célból, hogy az emlékezés rejtélyeinek megértéséhez közelebb jussunk, a viasztáblától kezdve a különféle hang- és képrögzítő masinákon át egészen a komputerig és a hologramig. Ezek a tárgyak ilyen vagy olyan formában mind jelek, illetve reprezentációk kialakítására és hordozására alkalmasak, azonban mindig igényelnek valamiféle értelmezőt, interpretátort, s ha ez a valami-valaki úgymond „odabent” van, akkor óhatatlanul valamiféle homunkulusz formáját ölti magára – állapítja meg a kötet utolsó fejezetében Draaisma. Ezzel azonban a magyarázatkísérlet kiürül, logikailag végtelen regresszushoz vezet, s némileg rezignáltan olvashatjuk a könyv egyik fontos konklúzióját: „az alapvető homunkuluszprob-

léma megoldásához ...a komputer nem járul többel hozzá a régebbi metaforáknál, amilyen a fonográf, sőt Platón viasztáblája” (Draaisma 2002: 211).

A metaforák pszichológiai alkalmazásának nem annyira történeti, visszafelé tekintő és interpretatív, mint inkább előre tekintő, konstruktív felhasználására tesz javaslatot Sarbin az általa szerkesztett *Narratív pszichológia* (1986) című, s utóbb programadónak bizonyult kötet nyitó tanulmányában (lásd még Sarbin 2001). Ebben – követve Pepper ([1942] 1974) metafizikák tipológiájáról szóló munkáját – amellet érvel, hogy bizonyos alapvető „gyökérmetaforák”, illetve a közülünk már eltávozott Ülkei Zoltán értő fordításában „tőmetaforák” egymástól eltérő „világhipotézisekhez” kapcsolhatók. Sarbin azt állítja, hogy a pszichológiai elméletek jobbára a mechanizmus, mint világhipotézis logikáját követik, s „gyökérmetaforájuk” ennek megfelelően a gép. Javaslatára azonban a mechanizmuson és a gépeken túl kellene lépnie a pszichológiának, s a történetivel és a cselekvéssel számot vető kontextualista, illetve pragmatista világhipotézist kellene alapul vennie. A kontextualizmus gyökérmetaforája Pepper jellemzésében a történeti esemény, a következményekkel járó cselekvés, s ezt Sarbin elképzelése szerint a narratívum fogalma, illetve „gyökérmetaforája” közvetítheti a pszichológia számára. Ehhez kapcsolódóan megállapíthatjuk, hogy amennyire igaz lehet a narratívumra, hogy az emberi magatartás és lelki működés elemzéséhez a korábban megszokott mechanizmus alapú elképzelésekhez képest új és talán jobb fogalmi támpontokat ad, legalább ennyire igaz lehet ez a diszkurzus tekintetében is. S ezzel a megfontolással már csaknem elérkeztünk a diszkurzív pszichológiához.

Diszkurzus és pszichológia

A diszkurzust és a pszichológiát számos, vagy talán számtalan módon kapcsolatba hozhatjuk egymással. Ezen lehetőségeknek csupán egyike az úgynevezett „diszkurzív pszichológia” abban az értelemben, hogy bizonyos kutatók, illetve kutatócsoportok maguk, illetve tevékenységük azonosítására, mintegy öndefiníciójuk részeként bevezették és használják (lásd pl. Edwards és Potter 1992; Harré és Gillett 1994). Vállalkozásuk meghatározó vonása, *nomen est omen*, hogy jobbára a diszkurzust tartják vizsgálódásuk tárgyának – ennyiben a diszkurzuselemzők népes táborát gyarapítják (Géring 2005), ugyanakkor a diszkurzust a lélek megismerésében alapvető metaforaként is használják – ennyiben pszichológiát művelnek (Bodor 2002a). Mielőtt azonban a diszkurzív pszichológia némileg részletesebb tárgyalásába kezdenénk, érdemesnek látszik egy rövid kitérőt tennünk, illetve egy kicsit messzebbre indulnunk. Javasolom, vegyük szemügyre néhány megvalósult lehetőségét annak, hogy milyen módon kapcsolható egymáshoz a diszkurzus és a pszichológia. Ennek ugyanis, mint látni fogjuk, csupán egyik megvalósulása a diszkurzív pszichológia projektje.

A pszichológia diszkurzusa. Foucault és más, részben őt követő eszmetörténészek és pszichológiatörténészek nyomán beszélhetünk a diszciplínaként felfogott pszichológiáról, mint a lelkes emberre vonatkozó tudás és gyakorlatok diszkurzusáról, annak történeti kialakulásáról, változásáról és változatairól. A diszkurzust ekkor nem annyira emberek közti konkrét beszélgetésként fogjuk fel, hanem meglehetősen általános értelemben, s a megismerés és a gyakorlatok egy adott területét jellemző mintázatát értjük rajta. E megközelítés szerint a megismerés általános kereteinek egy horizontján – Foucault vonatkozó kifejezését kölcsönözve –, egy episztémén belül azonosítható terület lenne egy-egy diszkurzus (pl. Foucault

1999). Durván fogalmazva, egy ilyen diszkurzussal azonos a pszichológia is. Ennek megfelelően az episztémé fokozatos, vagy éppenséggel megszakított átalakulásának megfelelően alakulna a pszichológia, mint diszkurzus sorsa. Ilyenkor egy holisztikus nézőpontból, az ember magára irányuló elméleti reflexiói és gyakorlati eljárásai meglehetősen általános értelemben vett mintázata felől tekintünk a pszichológiára. Ez lehet a diszkurzus Foucault által használt értelmének alkalmazása a pszichológiára. Egy tartalmas, jóllehet absztrakt értelemben ez a *pszichológia diszkurzusa*. Miként tette lehetővé az episztémé változása az ember lelkével való foglalatosságot abban az értelemben, ahogy az ma elterjedt? E projekten belül kimutathatók-e törések, vagy esetleg folyamatos előrehaladásról beszélhetünk? Milyen implikációkkal jár mindez például az én, a másik, vagy a hatalom felfogása és művelése vonatkozásában? Miként teszi lehetővé a kísérleti, s más vizsgálati helyzetekre jellemző hatalmi aszimmetria – a látni és látva lenni eredendően reciprok viszonyát kiiktató elrendezés – a vonatkozó helyzetekből származó tudást, s fonódik össze a tudás e sajátos típusa a hatalommal? Egy a mai pszichológia diszkurzusát ebben az értelemben bemutató vállalkozás egyfajta pozitivista szemléleten túlmutató pszichológiatörténetet kibontásából áll, beleértve a vonatkozó történet máig ható relevanciáját is. Ilyen például Danziger (1990) Magyarországon mindmáig inkább csak emlegetett, mintsem „appercipiált” elemzése, mely a pszichológiai kísérletezés kialakulását elemzi Wundtól az anonim egyetemistákig. Attól a kiinduló ponttól, ahol a kísérleti személy által szolgáltatott adatok számot vetettek a szubjektum/vizsgálati személy tapasztalataival s annak normativitásával, addig, míg e tapasztalatok kiiktatásra kerültek. Könyve összefoglaló fejezetében erről így ír:

...amint azt láttuk, a korábbi időszakban a kísérleti személyek pozitív jogai fontos kérdésnek számítottak. Nevezetesen, létező kérdés volt, hogy a vizsgálati személy (szubjektum; subject) tapasztalatai számítanak-e a vizsgálati helyzet keretei közt. A wundti kísérlet, a pszichoanalitikus helyzet, a gestalt és a lewiniánus kísérletek mind pozitív választ adtak e kérdésre. A későbbiekben azonban a pszichológiai kísérletezés domináns modelljének kulcsfontosságú elvévé vált, hogy a vizsgálati személy tapasztalatait nem kell figyelembe venni. ...a vizsgálati helyzeten belül megalapozódott egyfajta kasztrendszer, s ily módon csak a kutató számít kompetens tanúságtévőnek, miközben a vizsgálati személy a vizsgálati tárgy szerepére korlátozódik (Danziger 1990: 183–184).

A diszkurzus, mint normatív pszichológiai adottság. Kevésbé történeti, inkább antropológiai absztrakció a diszkurzus Habermas által kifejtett felfogása, melyet a humán kommunikáció sajátos változatának, pontosabban szólva lehetőségének tart (pl. Habermas 2001). Eszerint a természet átalakítására irányuló tevékenység mellett, s talán azzal összefonódva kialakult az ember egy további általános antropológiai adottsága, más szóval pszichológiai képessége, illetve lehetősége, nevezetesen az, hogy az ember a másik embert megértse, s vele egyezsége jusson. A kommunikáció e sajátos formájának prototipikus esete egyfajta idealizált beszélgetés, illetve vita. Ennek során egy sor feltételnek teljesülnie kell, melyek közül különösen jelentős, hogy ilyenkor a szokásos megnyilatkozásokban támasztott érvényességi igények bármelyike megvitathatóvá válik, s ily módon új tárgyi, társas vagy személyes világ konstituálódhat. Ezt a fajta ideális beszélgetést nevezi Habermas diszkurzusnak. *A diszkurzus* tehát Habermasnál *mint normatív antropológiai-pszichológiai adottság* kerül elgondolásra.

Lépjünk azonban közelebb a tulajdonképpeni pszichológiához, és nézzük meg, hogy miként rendelődhet egymáshoz pszichológia és diszkurzus a fentebb reflektált eszmétörténeti

és normatív lehetőségeken túl. A fentebbieknél konkrétabb és szokványosabb értelemben is még legalább két egymástól jól elkülöníthető módon kapcsolódhat, és kapcsolódik is egymáshoz a pszichológia és a diszkurzus. Egyfelől beszélhetünk az emberi beszélgetés, diszkurzus hagyományos, többé vagy kevésbé mentalista értelemben vett pszichológiai elemzéséről, ahol az elkülönült egyedi „mentális apparátusok”, régiesen szólva: lelkek, szervezik meg, eszkábálják össze, hozzák létre a diszkurzust. Másfelől gondolhatunk a lélekre, mint diszkurzusra (Bodor 1997a), ahol sokkal inkább fordított a helyzet, pontosabban fogalmazva a lélek a diszkurzus egyik termékévé, illetve aspektusává válik. Az első vállalkozás a hagyományos pszichológia egy olyan fejezete, melynek címe *a diszkurzus pszichológiája* lehetne, míg a második *a diszkurzív pszichológia* lehetséges projektje. Lehetséges persze egy harmadik változat is, melyet alább nem részletezek, mivel teoretikus szempontból meglehetősen körben forgónak tűnik, ezért ezt a pszichofizikai parallelizmus mintájára *pszichodiszkurzív parallelizmus*nak nevezhetnénk.⁵

A diszkurzus pszichológiája. A diszkurzus hagyományosnak mondható pszichológiai megközelítésében és elemzésében az a kérdés, hogy milyen pszichológiai konstruktumok, illetve funkciók, és pontosan miként játszanak szerepet a diszkurzus, mint az emberek között zajló beszélgetés bonyolításában, s esetleg mindez miként alakul az egyedfejlődés folyamán, vagy omlik össze patológikus esetben. Ez *a diszkurzus (általános, fejlődés- és pato-) pszichológiája*. Ennek során az észlelési rendszerektől kezdődően a figyelmen át a rövid idejű emlékezet vagy a munkamemória, a hosszú idejű emlékezet, az érzelmek, a személyiségvonások és még egy sor más pszichológiai konstruktum mozgósítható abból a célból, hogy a diszkurzus – melyet a gyakorlatban jobbra annak fontosnak tartott jellemzőivel azonosítanak, illetve ragadnak meg – létrehozásában játszott szerepe kimutatásra kerüljön. A kérdéskört tovább artikulálja a nyelvészetileg felkészült pszicholingvisztika, s annak pato- és fejlődési-pszicholingvisztikai törekvései. Ez utóbbi megközelítésre példa Hickmann *A gyermeki diszkurzus* című munkája (2003). E monográfia a diszkurzust a nyelvi rendszer mondattal szembe állított szerveződési szintjeként kezeli, s az ilyen értelemben azonosított diszkurzus ontogenetikus elemzését célozza. A kötet szerzője a nyelvésajátítás egyik aspektusaként tekintett diszkurzus elsajátítását, mint a megnyilatkozások és használatuk kontextusa közti kapcsolatok kialakulását elemzi. Jelesül, Hickmann monográfiája mások mellett részletesen bemutatja, hogy miként alakul az ontogenezis során a denotálás, valamint az idői és téri viszonyok nyelvi realizálása.

Diszkurzív pszichológia. A pszichológia diszkurzív megközelítésében a diszkurzusról, mint a magatartás kialakulásában és meglétében meghatározó szerepet játszó, s ezért vizsgálendő emberi gyakorlatról beszélhetünk, mely ugyanakkor a pszichológia által tanulmányozott jelenségek megértésére használt központi metafora szerepét is betölti. Ez *a diszkurzív pszichológia* projektje. A diszkurzív pszichológia tehát az emberek közt lezajló beszélgetéseket választja vizsgálati terepének, ennyiben a diszkurzuselemzés egyik válfajának tekinthető, ám elemzései olyan témák közelebbi megértését célozzák, melyek hagyományosan a pszichológia fejezeteit képezik. Ezek lehetnek úgyszólván általános pszichológiai témák, mint az érzelem vagy az emlékezés (Harré 1997; Edwards 1997), lehetnek szociálpszichológiaiak, mint az előítélet vagy az attribúció (Edwards és Potter 1992), továbbá lehetnek alkalmazott témák is, amikor például Alzheimer-betegek (Sabat és Harré 1999), vagy agorafóbiások megértése

⁵ Amennyire látom, a fentiekkel párhuzamosan elkülöníthető egymástól egyfelől a narratívum pszichológiája, másfelől pedig a narratív pszichológia, továbbá lehetséges pszichonarratív parallelizmusról is beszélni.

a cél (Capps és Ochs 1996; Bodor 2001). Az így felfogott diszkurzív pszichológia a pszichológiai társas konstrukcionizmus egyik markáns változata, amennyiben a pszichológiai jelenségek, folyamatok stb. létrejöttében alapvető szerepet tulajdonít a társas tevékenységként felfogott diszkurzusnak.

A diszkurzív pszichológia néhány jellegzetessége

Elsőként érdemes kiemelni, hogy a diszkurzív pszichológiának több, egymástól némileg eltérő változata van. Meghatározó képviselői közé tartoznak az ún. „loughborough-i iskola” tagjai, például Jonathan Potter, Derek Edwards, és bizonyos mértékig a kritikai szociálpszichológiát művelő Michael Billig is ide sorolható. Megközelítési módjukra általánosságban jellemző, hogy a pszichológiában jobbra ártatlannak tekintett konstruktumokról, mint amilyen az emlékezés vagy az attribúció, megmutatják, hogy a mindennapi diszkurzusokban egyáltalán nem ártatlanok, hanem a résztvevők azokat saját argumentációs céljaik szolgálatában vetik be. Egy egyszerű, de fiktív példát használva: ha például valakiről azt mondjuk, hogy következtetése nem logikus, akkor jobbra nem valamiféle kalkulushoz viszonyítva elemezzük gondolkodását, hanem egyszerűen visszautasítjuk azt, minthogy magunk más alternatívát részesítünk előnyben. A loughborough-i iskolán kívül azonban más kutatók is diszkurzív pszichológiaként azonosítják működésüket, így például ugyancsak a diszkurzív pszichológia öndefiníciót használja a 90-es évektől Rom Harré is (pl. Harré 1997). Harré elsősorban filozófusként képviseli azt a gondolatot, mely szerint a mentális folyamatokat és tartalmakat a diszkurzusban megnyilvánuló, s attól függetlenül nem is létező emberi gyakorlatoknak érdemes tekinteni. (Harré 2002) A továbbiakban a diszkurzív pszichológia e két változatát tartom szem előtt.

Az előző részben bemutattam egy elképzelést arról, hogy a diszkurzus milyen módon hozható kapcsolatba a pszichológiával, s e különböző lehetőségek közt elhelyeztem, és általánosságban jellemeztem a diszkurzív pszichológia tervezetét. Most ezt az idealizált elképzelést szembesítem a diszkurzív pszichológia néhány alapvető jellemzőjével. Előbb néhány közös vonását tárgyalom a diszkurzív megközelítés fent említett két árnyalatának, majd elsősorban a loughborough-i kutatók felfogását részletezem, mivel Harré elképzeléseivel másutt már bővebben is foglalkoztam (Bodor 1997a, b). Eközben példaként bemutatok egy Edwardstól, az irányzat loughborough-i változatának egyik meghatározó képviselőjétől származó elemzést, mely az érzelmekre vonatkozik.

Elsőként megjegyezhetjük, hogy a diszkurzív pszichológia fentebb említett változataiban közös, hogy a pszichológián kívüli forrásként, azaz filozófiai és más társadalomtudományi inspirációként elsősorban Austin, Ryle és Wittgenstein mindennapi nyelvfilozófijára, az etnometodológiára, a párbeszédelemzésre, a kritikai elméletre, a kritikai nyelvészetre, a cultural studies néven ismert irányzatra és a diszkurzuselemzés különféle változataira hivatkoznak.⁶

6 Akár a diszkurzív pszichológia fentebb vázolt általános projektjét vesszük alapul, akár annak művelőit, a diszkurzív pszichológia loughborough-i iskoláját, melyet a *Replika* 53. száma bemutatni kívánt, csak metonimikusan tekinthetjük a diszkurzív pszichológiának. A *Replika* vállalkozása, hogy a diszkurzív pszichológiát, pontosabban annak argumentációra orientált loughborough-i iskoláját bemutassa a magyar közönség számára – véleményem szerint – rendkívül fontos, és meglehetősen időszerű. Immár csaknem másfél évtizede jelent meg Edwards és Potter (1992) *Diszkurzív pszichológia* című könyve, melyet okkal tekinthetünk a diszkurzív pszichológia első monografi-

Ugyancsak közös orientációt jelent szociális konstruktivizmusuk⁷, s így általánosságban elmondható, hogy a diszkurzív pszichológia a konstruktivista megközelítések azon változata, amely elsősorban a *diszkurzív folyamatra* koncentrálna. Társas konstrukcionistaaként többnyire úgy tartják, hogy a kognitív pszichológusok által kultivált mentális állapotok helyett a pszichológiai jelenségekre úgy kellene gondolnunk, mint amelyek a diszkurzusban alakulnak ki, abban játszanak jelentéssel és következményeket maguk után vonó szerepet, ott történnek meg, egyszóval a diszkurzusban bonyolódnak. Edwards például egy helyen így fogalmazza meg céljait:

Megvizsgáljuk, kétségbe vonjuk, és visszajára fordítjuk azt az alapvető kognitivisták álláspontját, hogy az előzetesen adott külső világból kell kiindulnunk, melyet ezután észlelünk és feldolgozunk, és végül szavakba foglalunk... a „lelki” kategóriákat és funkciókat a diszkurzus kategóriáivá alakítjuk át. Ezek a kategóriák a beszéd és a szövegek által elvégzett feladathoz rendelve kerülnek bevezetésre és alkalmazásra (Edwards 1997: 19).

A különféle mentális gépekre – melyek közül a kognitív pszichológia természetesen leginkább a komputert kedveli –, illetve vak tényező mechanizmusokra – melyeket az evolúcióra hivatkozó szerzők részesítenek előnyben – építő analógiák helyett e szemléleten belül tehát a diszkurzus veszi át a mentális jelenségek és folyamatok tagolásának és elemzésének szerepét. Ezzel párhuzamosan az alkalmazott területeken a diszkurzus jelenti a beavatkozás támadáspontját.

A pszichológia szociális konstruktivista megközelítési módjaira általában jellemző, hogy a lélek dologként (például a fiziológia vagy a biokémia tárgyaként), illetve a magában való szubjektumként (így például saját mentális reprezentációhoz privilegizált hozzáféréssel rendelkező különös descartes-i lényként) történő elemzését nem tartják helyesnek, s a lelket inkább a társas közegben vélik fellelhetőnek és tanulmányozhatónak. A tekintetben persze különféle álláspontok alakultak ki, hogy pontosan miként is kellene megragadni e társas közeg természetét, vagyis a lélek miben nyilvánul meg, miként hozzáférhető, és miként elemzendő. A kifejezés „erős” értelmében szociális konstruktivista megközelítéseknek azokat tarthatjuk, melyek önmagukat is nyíltan annak vallják. Ezek egyik csoportja a közvetlen diszkurzív gyakorlatokra összpontosít. Ilyen pszichológiát képvisel Harré, és – némileg ambivalens módon – ilyen pszichológiát hirdetnek a diszkurzív pszichológia loughborough-i iskolájának képviselői is. Más konstruktivista kutatók inkább a diszkurzus egyik „műfajában”, a narratívumban látják a prototipikus vizsgálati tárgyat és mintát. E tábor nevezetes képviselője a

kus bemutatkozásának. Persze a történeti hűség kedvéért megemlíthetjük a kötet közvetlen előzményei közt Potter és Wheterell (1987) *Diszkurzus és szociálpszichológia* című kötetét, s még korábról Michael Billig több munkáját is, így például az egyik legkorábbi, az 1978-ban megjelent *Fasiszták: A Nemzeti Front szociálpszichológiai szemzőgből* című tanulmányát. Ez utóbbit egyébként Erős Ferenc (1982) méltatta a *Pszichológia* hasábjain, elemzése ma sem triviális. A diszkurzív pszichológia pszichológián belüli kialakulását a fentiekben túl ugyancsak befolyásolták K. Gergen, Bruner és Harré munkái. E megjegyzések legalább minimalista módon jelezhetnek egy bizonyos történeti trendet a pszichológián belül. Nyilvánvaló persze, hogy egy valódi történeti okfejtést még egy ilyen viszonylag hosszú nyúl lábgyezet sem pótolhat.

7 A társas konstrukcionizmus tanulságos fogalmi elemzését végzi *Minek a társas konstrukciója?* című könyvében Hacking (2000). Elemzése azonban a pszichológiai társas konstrukcionizmust közvetlenül nem érinti, minthogy annak keretei közt nem érvényesek Hacking kiinduló megállapításai, melyek szerint ami a társas konstrukcionista szerinti megkonstruálódik, az rossz, attól meg kellene szabadulnunk, vagy azt radikálisan át kellene alakítanunk (vö. Hacking 2000: 6). A társas konstrukcionista pszichológusok elsősorban megérteni szeretnék az emlékezést, érzelmeket stb., nem pedig megszabadulni tőlük.

fentebb már említett Bruner. Így mind a diszkurzív pszichológia, mind a narratív pszichológia a pszichológiai szociális konstruktivizmus képviselőjének tekinthető. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy nehéz egyértelmű határvonalat találni a társas konstrukcionizmus narratívum-, illetve diszkurzusorientált elképzelései közt. Tágabb perspektívát alkalmazva megemlíten-dők olyan megközelítések is, így a fejlődés szociokulturális modelljei, a kulturális pszichológia bizonyos változatai, a társas reprezentációk elmélete vagy a dialogikus pszichológia, melyek közel állnak a nyíltan szociális konstruktivista irányzatokhoz, ugyanakkor a „társas konstruktivizmus” kifejezést és a vonatkozó elvek részletezését általában nem tekintik ki-emelt feladatuknak.

Rom Harré szerint, aki a diszkurzív pszichológia egyik fő elméletalkotójának tekinthető, a „pszichológia annak vizsgálata..., hogy az aktív, készségekkel rendelkező emberi lények a különféle szimbolikus rendszereket hogyan használják különféle feladataik elvégzésére és terveik végrehajtására – legyenek eközben akár egyedül, akár mások társaságában” (Harré 1997: 143).⁸ Ezen általános diszkurzivista kereten belül a pszichológiai jelenségek, melyeket például a gondolkodás, emlékezés vagy az érzelmek témái alatt szokás tárgyalni, „mint a diszkurzus tulajdonságai kerülnek értelmezésre, mely diszkurzus lehet akár nyilvános, akár privát” (Harré és Gillett 1994: 27). A diszkurzus terminus ilyenkor igen széles értelemben használatos:

A „diszkurzus” szót... meglehetősen tág értelemben használom. A gondolatok és érvek szóbeli megjelenítésének szokásos jelentésénél szélesebb értelemben, hogy mindazokat a cselekvéseket alkalmas szóval jelöljem, melyek intencionálisak, azaz önmagukon túlmutató eszközöket vesz-nek igénybe, s melyek normatív módon korlátozottak, azaz a helyesség és helytelenség mércéi-nek alárendelődnek. Amennyiben a kifejezés használatát ily módon tágítjuk ki, a nyelvhasználat csak egy a számos diszkurzív képességünk közül (Harré 1997: 142).

Ennek megfelelően a lélek „helye” a diszkurzív folyamat, ami valamilyen „jelrendszert – pél-dául a mindennapi nyelvet – felhasználó intencionális aktusok strukturált sora, melyet elv-ben közösen hozunk létre. Nem léteznek egyénileg végrehajtott intencionális aktusok. Min-det közösen hozzuk létre” (Harré 1997: 143). Ily módon az emlékezés, a szándékosság vagy az érzelmek, csakúgy, mint számos más pszichológiai jelenség, diszkurzív folyamatokként tanulmányozandók.⁹ Vegyük észre, hogy Harré állítása a létezőkről szól, következőképpen ontológiai állásfoglalás.

Mentális és diszkurzív viszonya a loughborough-i iskola szerint

A diszkurzív pszichológia loughborough-i iskoláját képviselő kutatók felfogása sok tekintet-ben rokon Harré megközelítésével, ám néhány jellegzetes különbség is kimutatható köztük. A loughborough-i iskola két fontos jellemzőjét érdemes kiemelni e tekintetben. Az első a hagyományos értelemben vett mentális állapotokhoz való viszonyuk. Elsőként ezt fogom

⁸ Harré itt idézett tanulmányát és annak értékelését (Kónya 1997; Kövecses 1997; Ortmayr 1997; Pléh 1997; Pólya 1997; Bodor 1997a, 1997b) lásd a *Replika* 25. és 26. számaiban.

⁹ A program tényleges kutatásokban történő megvalósítására számos példát találhatunk Harré és munkatársai különböző munkáiban (Harré és Stearns 1995; Smith, Harré és Van Langenhove 1995; Harré és Van Langenhove 1999). E kötetek némelyikében egyébként Edwards és Potter is közölt tanulmányokat.

bemutatni. A második a retorikai irányultságuk, a diszkurzusban megjelenő pszichológiai kategóriák argumentációban játszott szerepének erőteljes hangsúlyozása – e kérdést alább részletezem.

A mentális és a diszkurzív viszonyára vonatkozó álláspontjukat jellegzetes módon mutatja be Potter (1996). Előbb a különféle társas konstrukcionista megközelítések közül egy tucatot táblázatba foglal, majd összefoglalóan, bár némileg hezitálva, a konstrukcionizmus következő ismérveit emeli ki:

Először, ilyen vagy olyan módon, mindegyik szemben áll a tradicionális társadalomtudományi álláspontokkal, s különösen azok realista előfeltevéseivel. Másodsor, mindannyian hangsúlyozzák, hogy a lélek és a cselekvés meghatározott kulturális alakzatok függvénye. A lélekre úgy tekintenek, mint ami nem rendelkezik változatlan lényeggel, hanem a kultúra szimbolikus eszközeiből épül fel; mi több, a konstrukcionizmus néhány formája azt vallja, hogy e lélek egyáltalában nem mentális entitás, hanem egy diszkurzív lépés: emberek által mesélt történetek egy köre, az egymással, mint beszámolóra képes és morális lényekkel való törődés különféle diszkurzív gyakorlatai (vö. Harré 1983; Coulter 1989). Harmadsor, mindannyian – bár eltérő módon felfogva azt – úgy kezelik a diszkurzust, mint a konstrukció központi szervezőelvét (Potter 1996).

A konstrukcionizmus fentebbi jellemzését, s így Potter álláspontját, világosabbá teszi a következő megfogalmazás: a diszkurzív pszichológia olyan megközelítés, mely „az állítólagosan (putatívely) kognitív jelenségeket az interakció terminusaiban” (Potter 2005: 743) értelmezi, fogja fel, ragadja meg. Ez, és a hasonló megfontolások tekinthetők – a módszertani behaviorizmus analógiáját alapul véve – *módszertani diszkurzívizmusnak*, ill. *interakcionizmusnak*. Míg tehát Harré, úgyszólván nyílt sisakkal, *diszkurzív ontológiáról* beszél (Harré és Gillett 1994: 29; bemutatja Bodor 2002a: 73), Potter csupán retorikus eszközzel él – a kognitív jelenségeket állítólagosnak tüntetve fel –, azaz kételyeit fejezi ki a mentális jelenségekkel kapcsolatban, ám létezésüket illetően nem kötelezi el magát.

A módszertani diszkurzívista álláspontnak bizonyára vannak előnyei és hátrányai is. Kétségtelen előnynek tűnik, hogy a lélekről kialakított kognitívista felfogás által dominált tudományozásokról erőterében eladhatóbb, s ily módon mind egzisztenciálisan, mind szakmailag több megbecsüléssel járhat egy olyan felfogás, mely nem vonja kétségbe a lelki jellemzésére alkalmazott kategóriák önálló létét, s nem hasonlítja azokat például az éterhez: ha

szociális konstruktivista álláspontra helyezkedünk, akkor a mentális állapotok, folyamatok, reprezentációk, modulok, fakultások stb. önálló, azaz a résztvevők által követett konvencióktól, értelmet adó eljárásoktól vagy a diszkurzív folyamatoktól független létezésének tételezése nem más, mint az éter volt egykoron a fizikusok számára: hatékony fikció (Bodor 1997b).

Ehelyett a kognitív jelenségekről Potter csupán annyit állít, hogy azok állítólagosak, s ezután belekezd a lelki és a vonatkozó kategóriák használatának olyan elemzésébe, mely a lelki kategóriák által a diszkurzusban végzett „munka” kibontását célozza. E „munka” pedig, amint azt az alábbi példában is látni fogjuk, a loughborough-i iskola szerzői szerint lényegében kizárólag argumentatív feladatokat végez. A lelki kategóriákat azonban eközben nem, illetve nem mindig tekintik úgy, mint amelyek maguk is a diszkurzusban alapozódnának meg – álláspontjuk e tekintetben legalábbis nem egyértelmű. Ez utóbbi megjegyzés azonban már a diszkurzívizmus módszertani felfogásának esetlegesen hátrányos következményei tárgyalásához vezet.

A módszertani diszkurzivista álláspontnak kézzelfogható előnyei mellett intellektuális hátrányai is lehetnek. A pszichológia számára természetesen nem az a kérdés, hogy vannak vagy nincsenek mentális jelenségek, hogy azok állítólagosak vagy ténylegesek, hanem az, hogy miről ismerszenek meg, mi a szerepük, és ahhoz, hogy vizsgálatuk termékeny legyen, miként fogjuk fel őket. Az ilyen kérdésekre adandó válaszokhoz cseppet sem visz közelebb, ha zárójelbe tesszük vagy elhessegetjük őket, mint ahogy a mentális jelenségek létének bosszús elismerése sem. A modern értelemben tekintett pszichológia bizonyos értelemben mindig is a lélek létének tagadásával, a lélek megsemmisítésével jár. Az, hogy Wundt és kortársai szakítottak a lélek szubsztancialista – azt tovább már felbonthatatlan, és másra visszavezethetetlen létezőnek tartó – felfogásával, előfeltételét jelentette annak, hogy a lelket elemzés tárgyává tegyék. E tekintetben minden későbbi pszichológus Wundt követője.

A valódi probléma tehát a mentális jelenségek mibenlétére vonatkozó koherens álláspont kialakításában rejlik. A diszkurzív pszichológia loughborough-i változata e tekintetben – olvasatomban legalábbis – kettős politikát folytat. Bizonyos megfogalmazásaik szerint – ezt nevezhetjük például A változatnak – a mentális jelenségek a diszkurzusból erednek, és funkcionálásukat is abban látják:

Ahelyett, hogy a diszkurzus tanulmányozását az egyének belső életéhez vezető útnak tekintenénk, álljon e belső élet kognitív folyamatokból, motivációkból vagy bármiféle más mentális dologból, a pszichológiai problémákra úgy tekintünk, mint amik a diszkurzusban magában kerülnek megkonstruálásra és alkalmazásra (Edwards és Potter 1992: 127).

Ez az álláspont, miként egy Edwardstól fentebb idézett hasonló deklaráció is – értelmezésem szerint – alapvetően egybevág Harré felfogásával, mely szerint a mentális világ a diszkurzív világ egyik sajátos aspektusa, attól nem függetleníthető. Más fejtegetéseik – többnyire implicit módon – megőriznek egyfajta elkülönülést a mentális és a diszkurzív világ közt, erre B változatként utalhatunk. Edwards és Potter az imént idézett kötetben például ezt írják: „meg kívánjuk kérdőjelezni azt az elképzelést, mely szerint a beszéd és a szöveg közvetlenül megfeleltethető az ismeretek és a gondolkodás mögöttes kognitív reprezentációinak” (Edwards és Potter 1992: 15). E megfogalmazásból ugyan nem következik, de mégis azt sugallja, hogy a „beszéd”, ha nem is közvetlenül, közvetve azért mégis megfeleltethető a „mögöttes kognitív reprezentációknak. Ezt az értelmezést további megfogalmazások is erősítik. Amikor például, még ugyanezen kötet vége felé, vizsgálódásaik egyfajta összegzéseként bemutatják a „diszkurzív cselekvési modell” (DCSM; discursive action model) névre keresztelt elképzelésüket, azt egyebek mellett így jellemzik:

...meggyőző érveket lehet amellet felhozni, hogy miközben bármit is mondanak az emberek, rendelkezniük kell valamiféle mögöttes kognitív gépezettel – *képesnek kell lenniük* arra, még a DCSM-en belül is, hogy mondandójuk különféle változataival és az azokból eredő következtetésekkel foglalkozzanak. A DCSM nem azt a célt szolgálja, hogy a kognitív szerveződés *minden* fajtáját tagadja. Ehelyett inkább megkérdőjelez néhány olyan feltételezést és eljárást, melyek révén bizonyos típusú mögöttes kognitív tényezőket hagyományosan definiálnak (uo. 157).

A diszkurzus és a mentális tartalmak, illetve folyamatok viszonyára vonatkozó loughborough-i kutatók kifejtette nézetek első és második, A és B változata közt, véleményem szerint, ellentmondás van. Önmagában ez utóbbi felfogás is lehetne koherens, ha megadná azokat az ismérveket, amelyek révén a „mögöttes kognitív tényezőket” a diszkurzív tényezőktől füg-

getlenül – akár nem hagyományos módon is – definiálni lehet. Továbbá, e felfogásnak illene explicit módon megadni a kognitív tényezők és a diszkurzív tényezők közti kapcsolódás módját is. Ilyen jellegű törekvéseket azonban jómagam nem találtam a loughborough-i iskola képviselőinek munkáiban. Akár elemzik a diszkurzív és kogníció viszonyát más munkáikban a diszkurzív pszichológia loughborough-i képviselői, akár nem, mindenképpen az inkoherenca vádját kockáztatja az, aki a kognitív folyamatok és a diszkurzív viszonyára vonatkozóan egyszerre kívánja képviselni a fentebb *A* és *B* változatnak elnevezett álláspontokat, azaz mind a hagyományos mentalista nézeteket, mind pedig a mentális tartalmak és diszkurzív elválaszthatatlanságát hirdető elképzeléseket. Csak emlékeztetnék rá, hogy e kérdésre, miként az előző részben érveltem, a „diszkurzív pszichológiája” felfogás keretei közt a jellemző válasz a kognitív-diszkurzív determinációs irányt hangsúlyozza, míg a „diszkurzív pszichológia” projektje egy fordított irányú determinációt helyez előtérbe.

Összefoglalva: a diszkurzív pszichológia loughborough-i képviselői olykor azt sugallják, hogy léteznek a mentális működések, annak hagyományos értelmében, olykor pedig azt, hogy a diszkurzív tanulmányozása révén teljesen másként kellene gondolnunk azokra. Harré ennél radikálisabb és egyértelműbb álláspontot képvisel, s természetesen sokkal könnyebben támadható is. A diszkurzív pszichológia loughborough-i képviselői hozzá képest ambivalensen viszonyulnak a diszkurzív és a mentális működések egymáshoz rendelkezésük kérdéséhez. Ez az ambivalencia – amennyire meg tudom ítélni – továbbra is jellemző vonásuk, tehát egyfelől kritizálják a hagyományos, mentalista pszichológiát, s programként bejelentik annak alternatíváját, miként azt például Edwards fentebb idézett állásfoglalásában is teszi, másfelől, bizonyos pontokon mégiscsak a mentalista elképzelésekre támaszkodnak ahelyett, hogy diszkurzív pszichológiai elemzéseket kínálnának helyettük. A végeredmény így egyfajta rejtett dualizmus.

A diszkurzív argumentációs szemlélete és korlátai

Most nézzünk meg egy példát kicsit részletesebben Edwards *Diszkurzív és kogníció* című könyvéből. Így közelebből is szemügyre vehetjük, hogy milyen empirikus elemzéseket végeznek a loughborough-i diszkurzív pszichológusok. E példa bemutatása és elemzése ugyanakkor betekintést enged megközelítésük egy másik jellemző sajátosságába, melyet röviden úgy jellemezhetnénk, mint a diszkurzívban zajló események argumentatív-retorikai szerepének hangsúlyozása.

Az érzelmek tanulmányozásához kialakított diszkurzív pszichológiai megközelítését¹⁰ Edwards a következőképp jellemzi:

Az érzelmek diszkurzív pszichológiája azzal foglalkozik, hogy az emberek hogyan beszélnek az érzelmekről, akár „bejelentik” saját érzelmeiket, akár más embereknek „tulajdonítják” azokat, valamint azzal, hogy miként használják az érzelmek kategóriákat, amikor más dolgokról beszélnek (Edwards 1997: 170).

¹⁰ Az érzelmek diszkurzív megközelítésének Harré képviselte változatát lásd a *Replika* 25. számában, a narratív pszichológiai érzelmek felfogáshoz lásd Bodor 2002a. Az érzelmek konstruktivista vizsgálatáról újabban több munkámban is írtam: lásd Bodor 2002b, 2004a, b, ill. megjelenés előtt.

Az érzelmi diszkurzust, pontosabban annak lingvisztikai és paralingvisztikai megvalósulását Edwards empirikus vizsgálat tárgyának tekinti. Vonatkozó munkái házassági tanácsadóknak rögzített diszkurzusok és újságokban közölt interjúk elemzéseiből állnak. Miként elemzi az érzelmi diszkurzust Edwards? Az egyik elemzett érzelmi diszkurzus során egy pár beszél meg a feleség, Mary egy korábbi házasságon kívüli afférját a házassági tanácsadó jelenlétében. A párbeszéd egy részlete így szól:

- 1 Mary: (...) így aztán ez volt az, amikor elhatároztam (.) tudod
 2 hogy megmondom neki. [az affért] (1.0) H::m (1.0) és
 3 aztá:: n, (.)
 4 nyilván átmész a düh stádiumán,
 5 ugye?
 6 Na:gyon csalódott nyilván:n, hm és:s hu, (0.6)
 7 elkezdünk sokat veszekedni, és:s (0.6)¹¹

(Edwards 1997: 170)

Mindenekelőtt, miként Edwards felhívja rá a figyelmet, megjegyezhetjük, hogy a feleség elismeri, hogy férje dühe megalapozott (warranted). Azaz, a feleség hűtlenségére adott helyénvaló válasz. Ezt a „nyilván” evidenciálissal nyíltan jelzi is. Ugyanakkor a „düh stádiuma” frázis használatával előkészíti későbbi vádjait, melyek párja dühének ésszerűtlenül hosszú időtartamára vonatkoznak. Ily módon előkészíti azt a retorikai lépést, melynek szerepe, hogy férjét hibáztassa, jelesül, összes házassági problémájukért annak féltékenységre való stabil hajlamát, „diszpozíciós féltékenységet” tegye felelőssé.

Ez a párbeszéd-részlet, miként a többi Edwards által elemzett is, elsősorban elmúlt események, s így egykori érzelmek megbeszélését tartalmazza. Vegyük észre, hogy ily módon Edwards elemzései *ab ovo* nem foglalkozhatnak a féltékenységet, dühöt stb. tényleges megjelenésük alkalmával intelligibilissé, értelmessé tevő eseményekkel, normákkal és moralitással. Nem foglalkoznak tehát azzal, hogy a résztvevők számára mi és milyen alapon érzem. Azaz elemzéseiben Edwards sem az érzelmek logikai-grammatikai kérdését, sem az érzelmek résztvevők által aktuálisan használt értelmét nem tekinti problémának. Az e problémákra adandó válaszokat nem annyira tekinti nyitottnak, inkább természetesnek, adottnak veszi, s az is előfordulhat, hogy ezzel implicit módon vagy a hétköznapi érzelmelfogás, vagy a megszokott mentalista pszichológiai elemzés területére utalja. A diszkurzusban aktuálisan kialakuló érzelmek vizsgálata helyett elemzései inkább azt tárják fel, hogy az elmúlt eseményekre vonatkozó diszkurzíván kialakuló érzemeltulajdonítások több eltérő módon is megkonstruálhatók: alapozódhatnak valamilyen diszpozícióra, vagy, alternatív módon, feltűntethetők úgy, mint a körülményekre adott ésszerű reakciók. Edwards elemzése az azt a tényt is dokumentálja, hogy a düh egyfajta normális időtartammal rendelkezik, mely tartam azonban önmagában is megvitatás tárgyát képezheti. Érzelmi életünk fentebbi és kapcsolódó aspektusai igen érdekesek, és Edwards elemzései ezeknek egy sor aprólékos részletét feltárják. Érdeklődése azonban meglehetősen retorikai, pontosabban szólva argumentatív. Kizárólag a diszkurzus argumentatív olvasatára összpontosít tehát. Amint fogalmaz, fő témája „az

11 Az átíráshoz használt jelek a párbeszédelemzésből (conversation analysis) származó konvenciók, és a beszélés lehető legpontosabb megragadását célozzák. A kettőspontok a megelőző hang elnyújtását, a zárójelben lévő pontok rövidebb-hosszabb szüneteket, míg a zárójelben lévő számok a viszonylag hosszabb szünetek másodpercekben megadott idejét jelentik.

érzelemtérképek retorikai szerkesztettsége (design) és használata” (Edwards 1997: 171). Ugyanakkor, úgy tűnik, eddigi munkáiban kevésbé sikeres abban, hogy a diszkurzív folyamat részleteit annak legalább ennyire alapvető értelmében is feltárja, jelesül abban az értelemben, hogy a diszkurzív folyamat miként alapoz meg, illetve hoz létre egy közösen megalkotott érzelmi valóságot, emocionalitást. A beszédaktus-elmélet terminusait használva: mintha Edwards az illokúciós értékkel – a kontextusában adekvát társas cselekvéssel – nem foglalkozna, s csak a perlokúcióval – az illokúció befogadóban kiváltott hatásával – törődne. Jóllehet, minden jel arra vall, hogy az illokúció logikailag megelőzi a perlokúciót.

A diszkurzív megközelítés Edwards által is képviselt árnyalatára vonatkozó fentebbi általános, elsősorban annak argumentatív irányultságát kiemelő megjegyzések fényében talán nem meglepő, hogy az érzelmi diszkurzusokra vonatkozó elemzése elsősorban a résztvevők *post hoc* érzelemmagyarázataira (account), azaz elmúlt helyzetekről szóló beszédre vonatkoznak. Az általa közölt elemzések közül egyetlenegy sem vonatkozik tényleges és aktuális érzelmekre: aktuális érzelembejelentésekre, illetve valamelyik résztvevő aktuális érzelemmegnyilvánítására. Edwards nyíltan ki is jelenti, hogy az érzelemmegnyilvánításokkal nem kíván foglalkozni (Edwards 1997: 197–198), bár ezt igazából nem indokolja meg. Ha azonban feltételezzük, hogy az egyes szám első személyű szóbeli érzelembejelentések egyúttal érzelemmegnyilvánítások is, melyre alapos okunk van,¹² akkor önkorlátozása azzal jár, hogy korábbi bejelentését, mely szerint az érzelmi „bejelentésekkel” foglalkozik (lásd a fentebbi idézetet), egészében nem viszi végbe.

Egy következetes diszkurzív pszichológia az érzelmeket a diszkurzív folyamatban megvalósuló pszichológiai jelenségeknek tekinti, melyek azután a felhasználó aktuális argumentációs céljaitól függve különböző felhasználási módokat tesznek lehetővé, azaz argumentatív alkalmazást és „csiszolást”. Edwards nem bíbelődik az érzelmeikkel, ehelyett azonnal az érzelmekről szóló diszkurzus tárgyalására ugrik. Elemzése így kimondatlanul is azon az előfeltevésen nyugszik, mintha lennének egyfelől az érzelmeik, másfelől azok diszkurzív meg tárgyalásai. Az általa használt anyag – elmúlt eseményekről szóló beszélgetés – az érzelmeik közvetlen tárgyalását egyébként is lehetetlenné teszi. Ily módon Edwards az érzelmeiket nem igazán mint diszkurzust elemzi: az érzelmeikről történő beszédre koncentrálna, és háttérbe szorítja azt a lehetőséget, hogy az érzelem *per se* diszkurzus lenne. Úgy tűnik, az érzelmeik ilyen jellegű diszkurzív pszichológiai vizsgálata nem fér bele a loughborough-i iskola megszabta vizsgálódási módba. Belátásaik így is érdekesek persze, ám csupán részlegesek lehetnek. Bonyodalmas kapcsolódásokat és különbségeket várhatunk a tényleges érzelmi beszéd, illetve diszkurzus – ahol tehát valamely aktuális érzelem megnyilvánítása, bemutatása vagy bejelentése jelenik meg – és az elmúlt eseményekre vonatkozó magyarázatok (account) – melyekre Edwards elemzése irányul – közt, bármennyire érzelemmel telítettek voltak is ez utóbbiak témái. Ahhoz persze, hogy erről pontosabb képet alkothassunk, az érzelmeikről szóló diszkurzusok elemzésével párhuzamosan meg kellene próbálni az érzelmeiket diszkurzusként is elemezni.

Miként azt már említettem, és a fentebbi példával illusztráltam, a loughborough-i iskola által kultivált diszkurzív pszichológia egyik legfontosabb sajátossága a retorikai hangsúly,

12 Az érzelembejelentések, az érzelmi szavak egyes szám első személyű használatai nem annyira leírásai az érzelmeiknek, mintsem megnyilvánításai. „Az üvöltés nem leírás. De vannak átmenetek. És a »félek« szó állhat közelebb egy üvöltéshez, és állhat távolabb tőle” – írja Wittgenstein (1992: 273). Más szóval: az érzelembejelentések sajátos beszédaktusok, emotívok, így egyúttal érzelemmegnyilvánítások is (vö. Bodor 2004a).

talán pontosabban fogalmazva az argumentáció kitüntetett szerepe. Miről is van szó? Vegyük például az érzelmek Edwards-féle elemzését. Mi az a funkció, illetve szerep, melyet a diszkurzus e felfogás szerint betölt? Azaz miért beszélnek az emberek, s miért beszél Mary? A diszkurzív pszichológia loughborough-i iskolája elemzéseiből, így Edwards fentebb bemutatott elemzéséből is, az olvasónak az a benyomása támad, hogy kizárólag azért, hogy nekik legyen igazuk, ők győzzenek valamiféle vitában. Másként fogalmazva, a diszkurzusnak csak egyetlen, jóllehet kétségtelenül fontos rétege az, ahol a résztvevők énjének pozitív megjelenítése a tét. Felvethető azonban, hogy egy átfogóbb célokkal rendelkező diszkurzív megközelítésnek nem kellene csupán az argumentáció szempontjából vett elemzést végeznie, csupán – elnézést a képzavarért – argumentatív tekintetet vetni az eseményekre. A diszkurzussal számos dolgot végzünk, például összehangoljuk tevékenységeinket, megértjük egymást, tanítunk, félrevezetünk, megvalósítjuk identitásunkat és így tovább. Eközben természetesen igen sokszor előfordul, hogy az ember igyekszik a másikat meggyőzni, illetve győzni, ám nem tűnik plauzibilisnek a diszkurzus végezte munkát teljes mértékben a győzelemre törekvéssel, a hatalomvágy diszkurzív megvalósításával azonosítani. Az egész hozzáállás Adler pszichológiájára emlékeztet, melyben – kicsit vulgarizálva – minden a hatalom körül forog, csak mintha az érdeklődés támadáspontja a dinamikus pszichológia tárgyalta egyéni törekvésekről az interakciós, illetve diszkurzív ügyletekre tevődött volna.

Záró megjegyzések

A fentiekben a diszkurzív pszichológia loughborough-i iskolája kapcsán szinte csak kritikai érveket fogalmaztam meg, így felhívtam a figyelmet a mentális események és a diszkurzus eseményei közti viszony tekintetében tapasztalható ellentmondásos álláspontjukra, és utaltam a diszkurzus argumentatív felfogásának szűkkeblűségére. A diszkurzív pszichológia loughborough-i változatának fentiekhez hasonlóan részletezett pozitív értékelését talán majd egy másik alkalommal lesz módom elvégezni. Ennek ellenére szeretném hangsúlyozni, hogy a diszkurzív pszichológia loughborough-i változata az utóbbi évtizedek egyik kiemelkedően fontos pszichológiai fejleménye. Mint a diszkurzuselemzés és a pszichológia határán elhelyezkedő vállalkozás, egy társadalomtudományi, és ugyanakkor kritikai pszichológia felé nyit utat. Ily módon alapvetően hozzájárul ahhoz, hogy a pszichológia felébredjék Csipkerózsika-álmából, elveszítse vélt ártatlanságát, és végre reflektálja, hogy az emberek nem csupán a mindennapi környezetüktől elszigetelt laboratóriumok együttműködő lényei, azaz szubjektumok/vizsgálati személyek, hanem egymást győzködő, és bizony hatalomra törekvő főemlősök, azaz emberek is. Végül is pragmatikusan szemlélve a dolgokat, az is lehet, hogy a loughborough-i kutatók a diszkurzus és a lélek viszonyára vonatkozó némileg ambivalens nézeteikkel fizetik meg az árát annak, hogy a kritikai társadalomtudomány szempontjait sikerrel csempézik be a pszichológiába.

A diszkurzív pszichológia egy Geertz által már két évtizeddel ezelőtt is méltatott, s azóta is tartó társadalomtudományi átrendeződés egyik fontos szereplője. Ezen átrendeződésnek véleményem szerint azonban van egy további döntő, jóllehet kevésbé reflektált ismérve is: a szóbeliség visszavétele. Ennek következményei pedig nem csak a mindennapi nyelv filozófiájától a különféle diszkurzuselemzési hozzáállások elméleti fejtegetéseiben és empirikus elemzéseiben kimutathatók: egyebek közt az írott szövegen alapuló hagyományos adatszer-

zési módszerek esetlegességének kritikájában is megjelennek, akár a pszichológus személyiségtesztjéről, akár a szociológus kérdőívéről, akár a közgazdász felméréséről, akár a jogász szövegértelmezéséről legyen szó.

Hát ennyit mára – szólna végül egy szóbeli befejezés. De ezt a „hát”-ot rendszerint nem szokták leírni sem,¹³ sőt emlékeim szerint a nyelvtan- és irodalomtanárok szisztematikusan irtják is a nebulók szövegeiből. Aztán később már rutinszerűen maradnak ki az interjúk átirataiból – pedig esetleg a beszélő saját álláspontjának, ha tetszik, szubjektív állapotának indexe lehet.

Hivatkozott irodalom

- Bahtyin, M. M. (1985): *A szó az életben és a költészetben*. Budapest: Európa.
- Billig, M. (1978): *Fascists: A Social Psychological View of the National Front*. London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Black, M. (1990): A metafora. In *Helikon* 1(4): 432–447.
- Bodor P. és Kiss Sz. (1991): Hipotézisellenőrzés és szabálykövetés: két bölcseleti munka lélektani nézőpontból. In *Pszichológia* 11(2): 315–324.
- Bodor P. (1997a): Bevezetés: A lélek mint diszkurzus. In *Replika* 25: 135–140.
- Bodor P. (1997b): Az éteren túl: A megismerés társas konstrukcionista felfogása. In *Replika* 26: 105–120.
- Bodor P. (1997c): A szóbeliség visszavétele. In *Világosság* 38(2): 59–67.
- Bodor P. (2001): More than meets the ear. In *British Journal of Psychology* 92: 403–409.
- Bodor P. (2002a): Konstruktivizmus a pszichológiában. In *BUKSZ Tavaszi*: 67–74.
- Bodor P. (2002b): Alkalmazott Wittgenstein: érzelmek és érzések a nyelvi fejlődésben. In *Világosság* 1: 58–76.
- Bodor P. (2004a): Az érzelmi fejlődés diszkurzív megközelítése: az érzés (feel) In *Az emberi megismerés kibontakozása*. Győri M. (szerk.). Budapest: Gondolat, 17–40.
- Bodor P. (2004b): *On emotions: A developmental social constructionist account*. Budapest: L'Harmattan.
- Bodor P. és Barcza V. (megjelenés előtt): Acquisition of diminutives in Hungarian. In *The Acquisition of Diminutives. A cross-linguistic perspective*. I. Savickienė és W. U. Dressler (szerk.). Amsterdam: John Benjamins.
- Bruner, J. (1990): *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, J. és C. Feldman Fleicher (1990): Metaphors of consciousness and cognition. In *Metaphors in the history of psychology*. D. E. Leary (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 230–239.
- Capps, L. és E. Ochs (1995): *Constructing panic: The discourse of agoraphobia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coulter, J. (1989): *Mind In Action*. Oxford: Polity Press.
- Danziger, K. (1990): *Creating the subject. Historical origins of psychological research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darwin, C. ([1859] 2000): *A fajok eredete*. Budapest: Typotext.
- Draaisma, D. (2002): *A metaforamasina. Az emlékezés egyik lehetséges története*. Budapest: Typotext.
- Edwards, D. és J. Potter (1992): *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Edwards, D. (1997): *Discourse and Cognition*. London: Sage.
- Erős F. (1982): A fasizmus társadalomlélektanáról: Reflexiók Michael Billig könyve kapcsán. In *Pszichológia* 2(2): 279–295.
- Foucault, M. (1999): A tudományok archeológiájáról. In uő: *Nyelv a végtelenhez*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 169–201.
- Garfinkel, H. ([1967] 1984): *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Geertz, C. (2001): Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. In *Az értelmezés hatalma*. Niedermüller Péter (szerk.). Budapest: Osiris, 304–323.

13 Lásd azonban Bahtyin (1985) elemzését a „Hát igen”-ről.

- Géring Zs. (2005): 3-6-12, avagy összefoglaló művek a diskurzus elmélet területéről. In *Szociológiai Szemle* 34(2): 130–142.
- Goffman, E. (1983): *The Interaction Order*. In *American Sociological Review* 48: 1–17.
- Habermas, J. (2001): A cselekvésracionális aspektusai. In *úő: Válogatott tanulmányok*. Felkai G. (szerk.). Budapest: Atlantisz, 223–259.
- Hacking, I. (2000): *The social construction of what?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harré, R. (1983): *Personal being*. Oxford: Oxford University Press.
- Harré, R., D. Clarke és N. De Carlo (1985): *Motives and Mechanisms*. London: Methuen.
- Harré, R. és G. Gillett (1994): *The Discursive Mind*. London: Sage.
- Harré, Rom (1997): Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. In *Replika* 25: 141–153.
- Harré, R. és P. Stearns (szerk.) (1995): *Discursive Psychology in Practice*. London: Sage.
- Harré, R. és L. Van Langenhove (szerk.) (1999): *Positioning Theory: Moral Contexts of Intentional Action*. Malden: Blackwell.
- Harré, R. (2002): *Cognitive Science. A Philosophical introduction*. Thousand Oaks: Sage.
- Hickmann, M. (2003): *Children's Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacob, F. (1974): *A tojás és a tyúk*. Budapest: Európa.
- Kampis Gy. (2000): Darwin és a fajok eredete. Bevezető tanulmány. In C. Darwin: *A fajok eredete*. Budapest: Typo-text, vii–xl.
- Kaposi D. (2005): Lábjegyzetek egy „vicchez”. A diszkurzív pszichológia gyakorlatáról. In *Replika* 53: 21–35.
- Kónya A. (1997): Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése. In *Replika* 26, 141–149
- Kövecses Z. (1997): Harré „emocionológiája” és a kognitív nyelvészet érzelmelfogása. In *Replika* 25, 163–177.
- László J. (2005): *A történetek tudománya*. Budapest: Új Mandátum.
- Leary, D. E. (szerk.) (1990a): *Metaphors in the history of psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leary, D. E. (1990b): Psyche's muse: the role of metaphor in the history of psychology. In *úő (szerk.): Metaphors in the history of psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–78.
- Némdi D. (1996): *Durkheim – Tudás és Társadalom*. Budapest: Áron Könyvkiadó.
- Orthmayr I. (1997): Rom Harré diszkurzív filozófiája. In *Replika* 25, 153–163.
- Pál E. (2004): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy: mire jók a metaforák? In *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Somlai P. (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó, 95–117.
- Pepper, S. C. ([1942] 1974): *World Hypotheses*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Pléh Cs. (1997): Narratív vagy diszkurzív megújulást? In *Replika* 26, 121–131.
- Popper, K. (1992): *Unended Quest*. London: Routledge. Magyarul (1998): *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. Budapest: Áron Kiadó.
- Potter, J. és M. Wetherell (1987): *Discourse and Social Psychology*. London: Sage.
- Potter, J. (1996): Discourse Analysis and Constructionist Approaches: Theoretical Background. In *Handbook of qualitative research methods for psychology and the social sciences*. J. T. E. Richardson (szerk.). Leicester: BPS Books. Online <http://www.lboro.ac.uk/departments/ss/depstaff/staff/bio/JPages/Richardson%20Handbook%20Chapter%20for%20web.htm>
- Potter, J. (2005): Making psychology relevant. In *Discourse&Society* 16(5): 739–747.
- Pólya, T. (1997): Pszichológia az egyénen „kívül”. In *Replika* 26: 131–141.
- Sabat S. és R. Harré (1999): Positioning and the Recovery of Social Identity. In *Positioning Theory: Moral Contexts of Intentional Action*. R. Harré és L. van Langenhove (szerk.). Malden: Blackwell, 87–102.
- Sarbin, T. R. (szerk.) (1986a): *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger.
- Sarbin, T. R. (1986b): The Narrative as a Root Metaphor for Psychology. In Sarbin (1986a): 3–21. Magyarul (2001): Az elbeszélés mint a lélektan tö-metaphorája. In *Narratív pszichológia (Narratívák 5.)*. László J. és Thomka B. (szerk.). Budapest: Kijárat, 59–77.
- Smith, J. A., R. Harré és L. Van Langenhove (szerk.) (1995): *Rethinking methods in psychology*. London: Sage.
- Winch, P. (1988): *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wittgenstein, L. (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KONTLER LÁSZLÓ – HONT ISTVÁN RÓL

SZALAI JÚLIA – KERTESI GÁBOR RÓL

TÓFALVY TAMÁS – JEROME BRUNER RÓL

APOR PÉTER – A MÁSHOL LÉVŐ EMLÉKEZET

L. VARGA PÉTER – MEDIALITÁS ÉS HERMENEUTIKA

BOLGÁR DÁNIEL – NÉPBŐL NEMZET, TÖRTÉNESZBŐL SZÓNOK

PROBLÉMA

FLECK ZOLTÁN – A BÍRÓI FÜGGETLENSÉG LÁNGJA ÉS FÜSTJE

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

MOLNÁR PÉTER: KRITIKUS PONT II

SZEMLE

MI A PÁLYA?

BARRY GEWEN – A MŰVÉSZET ÁLLÁSA

OTTO DANN – SCHILLER-JUBILEUM

FONTOS KÖNYVEK 2006. III. NEGYEDÉV

REJTVÉNYEK

M E G J E L E N I K

2006. ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E